

ÚVOD

Proč příručka vznikla?

V letech 1997–2001 uspořádala Nadace Open Society Fund Praha několik cyklů seminářů pro učitelky a učitele občanské výchovy a další vyučující humanitních předmětů na základních a středních školách. Cílem bylo prostřednictvím přednášek předních odbornic a odborníků z oboru genderových studií představit zúčastněným vyučujícím z různých pohledů téma rovných příležitostí žen a mužů. Společným východiskem všech seminářů byla snaha, aby vyučující pod vlivem uvedených informací začali přemýšlet pomocí genderové optiky, tj. aby si uvědomili, jak fungují stereotypy týkající se úlohy žen a mužů v naší společnosti. Předpokladem kurzů bylo, že pokud se sami učitelé a učitelky stanou genderově citlivými, dokáží následně tento pohled převést do své výuky a předat jej tak svým žákyním a žákům.

Z přednášek, které v průběhu seminářů zazněly, byl v roce 1999 vytvořen sborník pojmenovaný podle názvu semináře *Společnost žen a mužů z aspektu gender*. Sborník vydala Nadace Open Society Fund Praha, která ho poskytla zdarma k dispozici všem, kdo se kurzů zúčastnili, a zároveň byl sborník dále šířen mezi vyučujícími základních a středních škol i dalšími zájemci.

Cykly seminářů pořádané Nadací Open Society Fund Praha se setkaly s velice pozitivním ohlasem ze strany vyučujících. Uvítali je coby první příležitost vzdělat se v genderové problematice. Při hlubším rozboru výsledků seminářů se však vyjevila dvě sporná místa – rozsah a dosah seminářů.

První sporné místo souviselo s tím, že skutečněnými semináři prošlo přibližně 250 učitelek, učitelů a dalších osob pracujících ve školství. Pro tyto vyučující znamenaly kurzy intenzivní zážitky, který jistě ovlivnil způsob jejich přemýšlení o postavení žen a mužů ve společnosti. Počet vyučujících v praxi je však mnohonásobně vyšší. Finanční ani časové možnosti nedovolí, aby se všichni vyučující podobných seminářů zúčastnili. Přesto je však potřebné jim informace o genderové problematice nabídnout.

Druhá výhrada se týkala vysoce odborného zaměření seminářů. Vyučující prostřednictvím seminářů získali relativně hluboký vhled do jednotlivých témat, kterým věnují genderová studia pozornost. Přednášky však nebyly prezentovány jako podklad pro výuku na základní či střední škole. Pro vyučující tak bylo mnohdy obtížné převést získané informace do vyučování, představit je žákům a žákyním a vyvolat u nich změnu postojů k genderovým otázkám.

Nadace Open Society Fund Praha, která se nadále chtěla věnovat prosazování genderové citlivosti v českém školství, tak hledala novou platformu pro své aktivity. Zkušenosti z České republiky i ze zahraničí nakonec vyústily v projekt „Zavádění konceptu gender do pedagogické praxe: Gender ve škole“. Jeho součástí jsou tři postupně naplňované úkoly – vytvoření příručky pro vyučující občanské výchovy, občanské nauky a základů společenských věd na základních a středních školách; vytvoření studijního materiálu pro studující pedagogických fakult a podpora aktivit ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy a dalších institucí ovlivňujících české školství, které směřují k prosazování rovných příležitostí žen a mužů. Příručka, kterou držíte v rukou, je prvním výstupem z tohoto komplexního projektu.

Kteří lidé se na příručce podíleli?

Záměrem projektu „Zavádění konceptu gender do pedagogické praxe: Gender ve škole“ bylo v jeho první fázi vytvořit materiál, který pomůže učitelům a učitelkám začlenit genderovou perspektivu do výuky občanské výchovy, občanské nauky a základů společenských věd. Aby se podařilo naplnit tento cíl, byla shromážděna skupina odbornic a odborníků, kteří se zabývají genderovými studiemi, a dále skupina učitelek a učitelů uvedených předmětů, kteří prošli cyklem seminářů pořádaných Nadací OSF Praha v uplynulých letech.

První skupina byla tvořena následujícími odbornicemi a odborníkem: PhDr. Blanka Čapková-Knotková, Ph.D., PhDr. Šárka Gjuríčová, Mgr. Barbara Havelková, PhDr. Hana Havelková, Mgr. Lucie Jarkovská, Ing. Petr Pavlík, Ph.D., PhDr. Jana Valdová. Jejich úkolem bylo připravit podklady k odborným kapitolám a samotné kapitoly obsahující klíčové informace o ženách a mužích v dané oblasti.

Druhá pracovní skupina byla tvořena vyučujícími ze základních a středních škol. Jmenovitě skupina zahrnovala tyto vyučující: Mgr. Eva Adamíková, Mgr. Dagmar Bahnerová, Mgr. Ivana Čepková, Mgr. Šárka Dvořáková, Ing. Alena Ferrová, Mgr. Ivana Kašparová, Mgr. Jitka Kautská, Iveta Mačková, PhDr. Lenka Matějčíková, Mgr. Hana Mikušková, Mgr. Martina Pašková, Mgr. Lenka Píchová, PhDr. Marie Račanská, Mgr. Alena Rambousková, Mgr. Adam Rychtecký, Mgr. Marie Sechovcová, Marcela Šimková a PhDr. Eliška Zapletalová. Úkolem této skupiny bylo komentovat odborné kapitoly a navrhnout jejich úpravy v případě nesrozumitelnosti či vzdálenosti od praxe. Ke kapitolám dále vytvářeli náměty pro žákovské aktivity, které by umožnily zajímavou formou zprostředkovat genderovou problematiku žákům a žákyním v rámci vyučování.

Vedle uvedených spolupracovnic a spolupracovníků se na úspěšném dokončení příručky podíleli recenzentka Nicole Borůvka, korektorka Mgr. Kateřina Štěpančíková a grafik Ing. Milan Šíp. Všem uvedeným kolegyním a kolegům, stejně jako dalším, kteří stáli za realizací projektu, patří velký dík. Doufáme, že jejich práci oceníte i vy.

Co příručka obsahuje?

Příručka byla koncipována jako doplňkový didaktický materiál pro vyučující občanské výchovy, občanské nauky a základů společenských věd. Nepřináší nová témata, která by se měla v rámci těchto předmětů vyučovat. Naopak vychází z témat, která se běžně vyučují, a k nim nabízí alternativní pohled a informace.

Příručka je tvořena pěti částmi. *První částí* je úvodní kapitola, která se vedle vymezení cíle a struktury materiálu věnuje jeho širším souvislostem. Představuje koncept genderu, ukazuje rizika genderových stereotypů a stručně popisuje historii ženského hnutí.

Druhá část příručky zahrnuje dvanáct odborných kapitol. Témata kapitol vznikla na základě analýzy učebních osnov a připravovaných rámcových vzdělávacích programů. Analýza identifikovala témata, která jsou vyučována v předmětu občanská výchova, občanská nauka nebo základy společenských věd na jednotlivých stupních a typech škol. K těmto obvykle vyučovaným tématům byly připraveny kapitoly nabízející genderovou perspektivu.

Každá kapitola obsahuje úvodní vstup do tématu, v kterém se zrcadlí pohled dané autorky či autora, a dále rozebírá klíčové aspekty tématu, které jsou relevantní z genderového hlediska. Prostřednictvím odborných kapitol by měli vyučující získat základní představu o tom, v jakém vztahu je dané téma k rovným příležitostem žen a mužů. Současně kapitoly obsahují konkrétní údaje, které lze jednoduše využít ve vyučování.

Třetí část příručky obsahuje žákovské aktivity a pracovní listy k některým úlohám. Jedná se o 50 úkolů, jejichž prostřednictvím se žáci a žákyně mohou seznámit s problematikou rovných příležitostí žen a mužů. Všechny úkoly byly navrženy učitelkami a učiteli, kteří se snaží o genderově citlivou výuku. Úkoly byly připraveny v jednotné struktuře. Ta zahrnuje cíl aktivity, podmínky její realizace, návrh postupu a komentář s praktickými doporučeními pro úspěšné vyznění úkolu.

Čtvrtá část příručky je věnována zdrojům dalších informací. Obsahuje seznam základní a doporučené literatury a také seznam webových stránek, na nichž lze nalézt podrobnější údaje o rovných příležitostech žen a mužů v České republice. V obou případech se nejedná o úplný výčet, nýbrž o výběr toho nejzajímavějšího k jednotlivým kapitolám.

Poslední, *pátá část* příručky je tvořena rejstříkem základních pojmů, podle nichž lze v příručce vyhledávat.

Příručka je připravena ve dvou publikačních formátech – tištěném a elektronickém. Tištěná příručka je zdarma poskytována všem zájemcům až do vyčerpání zásob. Vedle toho bude příručka v úplném znění k dispozici na webových stránkách Nadace Open Society Fund Praha a Otevřené společnosti www.osops.cz/genderveskole. Výhodou elektronické verze je její otevřenost vůči budoucím aktualizacím – připomínky, návrhy a doporučení, které zašlou učitelky a učitelé využívající příručku v praxi, mohou být okamžitě zapracovány. Předem vám za tyto podněty děkujeme.

Co vlastně znamená gender?

Gender můžeme chápat jako sociálně utvářený soubor vlastností, chování, zájmů, vzhledu atd., který je v určité společnosti spojován s obrazem ženy nebo muže. Konkrétní náplň tohoto souboru ženských a mužských charakteristik je kulturně a historicky proměnlivá. V různých historických obdobích a v různých kulturách se očekávání vůči ženám a mužům liší.

Ideální ženské a mužské charakteristiky tedy nevyplývají z biologické přirozenosti žen a mužů, nýbrž jsou vytvářeny společností a reprodukovány prostřednictvím socializace. Nikoliv biologickým pohlavím, s nímž se jedinec narodí, ale teprve socializací se z člověka stává žena či muž se vším, co k tomu v dané společnosti patří. V rámci procesu socializace se jedinci seznamují se společenskou představou ženskosti (femininity) a mužnosti (maskulinity), vztahují se k ní a budují svoji genderovou identitu.

Gender má ve většině společností úlohu organizačního principu. To znamená, že sociální realita je strukturována podle dělení osob, činností, prostorů atd. na ženské a mužské. Toto genderové dělení sice usnadňuje organizaci společenského života, omezuje však zároveň způsob a hranice individuálního uplatnění jednotlivých lidí. To má negativní důsledky zvláště proto, že genderové uspořádání společnosti je hierarchické. Některé skupiny jsou na základě genderového principu, jež se kombinuje s dalšími (například sociální původ, rasa, věk, sexuální orientace), systematicky zvýhodňovány, jiné naopak znevýhodňovány. Zvýhodnění se za stávajícího uspořádání týká zejména mužů, nikoliv však všech mužů.

Genderové strukturování společnosti stojí na obrazu ideálního muže a ideální ženy. Jejich charakteristiky jsou spojovány s biologickým pohlavím, a jsou proto vnímány jako přirozené a neměnné. To zakrývá skutečnost, že jde o historicky a kulturně podmíněné konstrukce. Podle těchto genderových očekávání mají být muži silní, dominantní, racionální, aktivní, se zájmem o pracovní uplatnění a se spíše živitelskou a ochrannou rolí v rodině. Naopak ženy mají být podle těchto očekávání fyzicky atraktivní, emocionální, spíše pasivní, pečující a orientované na rodinu. Je evidentní, že tato očekávání vedou k oddělování veřejné a soukromé sféry našich životů, přičemž veřejný prostor je spojován s muži, soukromý naopak se ženami.

V současné dynamicky se vyvíjející společnosti však můžeme vidět, jak se reálné chování žen a mužů proměňuje, stává se více alternativní a z genderového hlediska stále pestřejší. Na symbolické a institucionální úrovni ale stále převládají spíše tradiční genderové obsahy, které byly popsány výše. Dochází tak ke vzdalování žité a symbolické roviny našich životů, což vyvolává napětí. Školní vzdělávání je toho příkladem – dnešní děti mají zkušenosti s žitím různých genderových alternativ, avšak škola jim nadále předkládá spíše tradiční genderové obsahy.

Z vědeckého hlediska představuje gender v současné době jednu ze základních analytických kategorií v sociálních vědách a především v genderových studiích (gender studies). Genderová studia jsou interdisciplinárním oborem, který zkoumá různé úrovně vztahů mezi ženami a muži. Původně se tento koncept v sociálních vědách vyvinul v důsledku toho, že se uvažování o ženách a mužích jako opozičních a ryze biologických kategoriích ukázalo jako zavádějící. Reálné ženy a reální muži nejsou homogenními skupinami a jejich charakteristiky nejsou primárně určeny rolí v rámci biologické reprodukce. Naopak ženy a muži jsou vnitřně různorodé skupiny. Rozdíly mezi jednotlivými ženami a rozdíly mezi jednotlivými muži jsou mnohem větší než jakékoliv dosud nalezené rozdíly mezi ženami a muži jako skupinami.

Co příručka přinese?

Genderové uspořádání společnosti je přehledné, avšak skrývá v sobě značné nebezpečí. Předpokládá totiž, že všechny ženy mají v zásadě shodné potřeby, zájmy, hodnoty a životní styl, a ty se liší od potřeb, zájmů, hodnot a životního stylu mužů. Toto zobecnění, které je racionalizováno argumenty o biologické odlišnosti žen a mužů, zakládá genderové stereotypy. Na jejich základě může docházet k diskriminaci konkrétních žen a mužů.

Osobní dispozice konkrétních žen a mužů nemusí odpovídat obvyklým genderovým představám. Ve společnosti však existují různé mechanismy, jejichž cílem je přimět takto odlišného člověka, aby se přizpůsobil genderovým očekáváním. To ve svém důsledku vede k nevyužití dispozic, kterými byl daný člověk nadán. Je důležité si uvědomit, že potlačování osobního potenciálu každého z nás znamená nejen překážku v individuálním rozvoji daného člověka, který se nemůže v plné míře realizovat, ale vede také ke ztrátám na úrovni celé společnosti, které lze vyjádřit dokonce i ekonomicky.

Cílem této příručky je podpořit prosazování rovných příležitostí žen a mužů tím, že dojde k boření genderových stereotypů, na kterých stojí znevýhodňování konkrétních žen a mužů. Rovnost žen a mužů je přitom nutné chápat jako rozšiřování prostoru pro uplatnění každého člověka na základě jeho či její reálných schopností. Důležité je umožnit každému chlapci a každé dívce, aby rozvíjeli své osobní dispozice a zájmy bez ohledu na genderové představy panující v dané společnosti.

Je zřejmé, že tento záměr je velice obtížné naplnit. Přesto by mělo být povinností školy se o to snažit. Škola disponuje těmi nejlepšími předpoklady pro to, aby narušovala genderové stereotypy a vedla své žákyně a žáky k genderově citlivému pohledu na svět. To může činit prostřednictvím formálního, zjevného a neformálního, skrytého kurikula. Tato příručka se věnuje prvnímu způsobu – ukazuje, jak je možné do učiva občanské výchovy, občanské nauky a základů společenských věd začlenit genderovou perspektivu. Doufáme, že materiály k vyučování dalších předmětů, stejně jako pomůcky k zvládnutí druhého zmíněného způsobu genderově citlivé výuky – skrytého kurikula – na sebe nenechají dlouho čekat.

Feministická inspirace příručky – historický exkurz

Zájem o proměnu genderového uspořádání společnosti směrem k větší rovnosti žen a mužů zde existuje již dlouho a bezprostředně souvisí s ženským hnutím. V českém kontextu je feministické hnutí často považováno za nebezpečnou ideologii a mnoho lidí, kteří naplňují jeho myšlenky, se brání používat toto označení z obavy před společenskou diskreditací. Současná demokratická společnost však hnutí za lidská a úžeji za ženská práva v mnohém vděčí. Rády bychom proto otevřeně zmínily historický kontext, který dal vzniknout i této příručce, a alespoň ve stručnosti jej představily.

Myšlenky týkající se zlepšení postavení žen se průběžně objevovaly v různých historických epochách. Záznamy o nich jsou však velice kusé, neboť ženy netvořily historii, a to ve dvou významech – ženy se nepodílely na tvorbě historických textů a současně ženy vesměs nebyly tématem těchto textů. Z dnešního pohledu se tedy zdá, že až do 19. století se jednalo spíše o dílčí myšlenky, které nenacházely širší společenskou podporu.

Zlom nenastal dokonce ani ve spojení s osvícenstvím, které prosazovalo vládu rozumu a svobodu každého jednotlivce. Většina osvíceneckých požadavků totiž paradoxně nezahrnovala ženy. Tak například J. J. Rousseau ve svém díle *Emil čili o výchově* vyzdvihuje obecně význam vzdělání, avšak záhy zdůrazňuje nedůležitost vzdělání pro dívky. Navzdory tomu se k osvíceneckým myšlenkám hlásili i lidé, kteří v teoretické i praktické rovině prosazovali změny ženského postavení (například v rámci Velké francouzské revoluce). Podobné návrhy však tehdy neměly větší ohlas.

Silnější hlas pro změnu postavení žen přinesla až první polovina 19. století, a to zvláště ve Spojených státech amerických. Tehdy docházelo k celkové demokratizaci společnosti a byly otevírány rasové a sociální otázky. Spolu s požadavkem, aby měl každý člověk v demokratickém zřízení možnost vyslovovat se k veřejným tématům a byl svobodný ve smyslu rozhodování o sobě samém, logicky zazněl i požadavek volebního práva pro ženy a celkového zlepšení jejich sociálního postavení (právo na vzdělání, právo na majetek). Soudobá společnost však byla velice heterogenní – zájmy žen se lišily v závislosti na rase a třídě, z níž pocházely. To snižovalo podporu veřejnosti vůči řešení ženských otázek. Navzdory tomu se utvořenému ženskému hnutí postupně dařilo prosazovat své pokrokové myšlenky a po první světové válce získaly ženy volební právo v řadě zemí a došlo i ke změně v přístupu ke vzdělání. Volební právo žen však nepřineslo očekávané změny – účast žen ve volbách byla nízká a ženy se svou volbou víceméně shodovaly s muži. Situace dvacátých let 20. století navíc znamenala hospodářskou krizi a nebezpečí nacismu, v jejichž světle se postavení žen jevílo marginálním tématem. Momentální společenský vývoj vedl k odklonu od feministických myšlenek. Rokem 1920 či 1930 se tak datuje ukončení první vlny vývoje feminismu, která započala přibližně v roce 1830.

Po období, které bylo poznamenáno druhou světovou válkou a bylo charakteristické příklonem ke konzervativním hodnotám a vytvořením kultu domácnosti, nastala tzv. druhá vlna feminismu. Její začátek bývá zařazován do 60. let 20. století a je spojován, alespoň v kontextu USA, s vydáním knihy *Feminine Mystique*, jejíž autorkou byla Betty Friedan. Ta ve své knize popsala frustraci poválečné generace žen, která se po období vysoké zaměstnanosti žen v rámci válečné výroby stala generací žen v domácnosti. Tyto zkušenosti se staly zdrojem nového úsilí o otevření větších možností pro uplatnění žen. Ženské hnutí dosáhlo velkého rozvoje a podařilo se prosadit i některé legislativní normy zakazující diskriminaci žen. Po odstranění nejzjevnějších nerovností se pozornost začala zaměřovat na otázky vzniku, podstaty a reprodukce ženství a mužství.

Rozmach feministického hnutí v druhé polovině 20. století byl více než dřív doprovázen krystalizací různých názorových a teoretických proudů. Nadále už nemá smysl hovořit o feminizmu, ale výhradně o feminismech v množném čísle. Jejich rozdíl spočívá v tom, kde lokalizují příčiny současných nerovností, o jakou změnu sociálního postavení žen a mužů usilují a jak této změny chtějí dosáhnout.

Během 90. let 20. století se vytvořila tzv. třetí vlna feminismu. Pro ni je typické, že změnila perspektivu, v jaké se uvažuje o pohlaví a genderu. Tyto kategorie začaly být viděny více vztahově a v realitě natolik vnitřně provázaně, že nelze oddělit, co je v osobnosti člověka dáno biologicky a co sociálně. Biologické a sociální se vyvíjí ve vzájemné symbióze a navíc to, co je považováno za biologické, je konstruováno v jazyce, a v principu je tedy sociálně podmíněné. Jinými slovy pohlaví je vnímáno prizmatem genderu a to, že rozeznáváme pouze ženská a mužská těla, je možné proto, že v naší kultuře existují jen dvě dichotomní genderové sociální kategorie. Třetí vlna feminismu dále nastolila témata prolínání a umocňování různých sociálně znevýhodňujících znaků, jako je například rasa či sociální třída, a rovněž probudila zájem o postkoloniální studia.

Vztahovost se prostřednictvím konceptu gender přenesla i do řešených témat. Vzhledem k tomu, že v euroamerických společnostech již ženy formálně získaly většinu příležitostí k rovnému uplatnění, pozornost se začíná věnovat subtilnějším, avšak pro podstatu genderového uspořádání společnosti klíčovým otázkám. Ty se týkají vztahu žen a mužů, změn v mužských životních stylech, heterogenity ženských a mužských životních zkušeností, vymaňování z tradiční dichotomie muž–žena atd. Pro řadu přístupů je společná snaha o dekonstrukci genderu, jejímž prostřednictvím se hledá podstata genderového společenského řádu. Pro třetí vlnu feminismu však platí stejně, či dokonce více než pro druhou vlnu, že se jedná o velice pestré, vnitřně bohaté až rozporuplné hnutí.

Autorský tým příručky, které právě věnujete svoji pozornost, se k feministickým myšlenkám hlásí. Vnímáme, že i v současné společnosti existují sociální nerovnosti, z nichž některé jsou založeny na pohlaví. Považujeme je za nebezpečné, neboť omezují příležitosti každého člověka rozvinout a uplatnit svůj potenciál. Některé z těchto nerovností znevýhodňují ženy, jiné znevýhodňují muže, další znevýhodňují lidi, kteří v tomto dichotomickém řádu jen obtížně hledají své místo. Naším cílem je v rámci vzdělávání na základních a středních školách pomoci tyto nerovnosti odstraňovat, a tím podpořit rovné příležitosti. Pokud byste se chtěli podrobněji ptát, co autorský tým chápe pod pojmem feminismy, dočkali byste se pravděpodobně velmi rozdílných odpovědí. Doufáme, že pestrost v pojetí a přístupech, s níž se setkáte při práci s touto příručkou, vás neodradí, nýbrž naopak pro vás bude inspirací v dalším uvažování o rovných příležitostech pro ženy a muže.